

Київський требник із фондів Апостольської Ватиканської бібліотеки як джерело до історії церковно-правової думки Київської Русі

Розглянуто тексти церковних уставів князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого із рукописного Київського требника (XV – поч. XVI ст.) Борджіо-Ілліріко № 15 із Апостольської Ватиканської бібліотеки, визначено його редакцію, структурні й текстологічні особливості. На основі аналізу різних редакцій церковних уставів проілюстровано історію розвитку церковного законодавства на українських землях.

Ключові слова: рукописний Київський требник, церковний устав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, датування, захід, схід, автентичність, редакція.

Рукописний Київський требник з фонду Борджіо-Ілліріко (№ 15) був написаний на території Київської митрополії в XV – на поч. XVI ст. Припускається, що требник був привезений до Риму для о. Вікентія Зеленьки – генерального прокуратора Василянського чину в Римі. У 1780 та 1789 році о. Зеленька використовував його у справі номінації о. Степана Левинського на Луцьку єпископську кафедру і о. Петра Білянського – на Львівську. Процес номінації характеризувався лобюванням інтересів василіян, бо ж поміщений у требнику устав прописує обов'язок Київського митрополита вибирати кандидатів на єпископів з числа монахів (а на той час єдиним монашим чином в УГКЦ були василіяни, отож право займати єпископські кафедри закріплювалось виключно за ними).

У 1790 році, коли в Конгрегації пропаганди віри гаряче дискутувалося питання про допуск до єпископських свячень в УГКЦ кандидатів без попереднього чернечого постригу, о. Зеленька подарував згаданий Требник секретареві Конгрегації Стефанові Борджіо, щоб переконати того в давності традиції висвячувати виключно монахів. Тоді-то цей Требник і потрапив до приватної бібліотеки Стефана Борджіо, а після його смерті в 1804 році – до бібліотеки Конгрегації пропаганди віри. З 1902 року цей требник був переданий із бібліотеки Конгрегації пропаганди віри до Ватиканської бібліотеки в фонд Борджіо-Ілліріко під № 15, де зберігається й до нині.

У рукописі Київського требника знаходиться церковний устав князя Володимира Великого (у розділі 179 на аркушах 440 зв. – 442), що регулював життя Київської Церкви і держави [25, арк. 440 зв-442]. Цей устав, що зберігся в різних редакціях також і в багатьох інших рукописах, був предметом досліджень багатьох істориків [5, с. 147-190; 7, с. 399-400; 9, с. 616-627; 28, с. 270-273; 30, с. 12-84], каноністів

[3, с. 9-26; 4, с. 59-77; 13, с. 204-233; 14, с. 42; 15, с. 28-29; 17, с. 270-295; 20, с. 119-163; 2, с. 123-125; 27, с. 134-163] та інших учених [11, с. 19-40; 16, с. 77-156; с. 18, с. 59-71; 23, с. 443-450; 24, с. 49-58].

Такі дослідники, як І. Назарко [16, с. 129] та К. Корчагін [11, с. 23], зазначають, що різні редакції та списки церковного уставу святого Володимира датуються широким періодом від XIII до XVIII століття. О. Лотоцький стверджує, що устав князя Володимира Великого, який увійшов уже в перші друковані слов'янські книги, датується, залежно від списку, періодом від XV до XVIII століття [13, с. 204]. Важливо відзначити, що серед відомих текстів уставу немає цілком однакових, однак усі редакції більш-менш згідні між собою.

Щодо структури Володимирових уставів, які містяться в різних слов'янських рукописах, то дослідники виокремлюють кілька редакційних типів: київська редакція із змішаним впливом (східним і західним) [11, с. 31; 16, с. 130-131], київська редакція із

західним впливом [22,с.192-195], київська редакція із західним впливом оперта на німецькому канонічному праві [1,с.238-240;2,с.137].

Перший дослідник цих уставів В. Бенешевич у своїй праці «Памятники древнерусскаго каноническаго права» [3,с.26] проілюстрував усі відомі на той час 183 варіанти уставу Володимира Великого, взяті з семи різних перекладів [11,с.26], і довів, що всі вони походять від єдиного базового тексту. Деякі дослідники поділяють усі версії уставів князя Володимира на дві категорії: коротку і обширну редакції [11,с.26;13,с.230], – а інші, серед яких історик митрополит Макарій, – на три: обширну, середню та коротку редакції [5,с.156-167;13,с.206;16,с.129-130].

Щодо автентичності уставів князя Володимира, які містяться в слов'янських рукописах, думки вчених розходяться. Перша група дослідників, серед яких: К. Неволін [17,с.270-295], митрополит Макарій [5,с.156-167], А. Павлов [19,с.150-154], В. Бенешевич [3,с.9-26], О. Лотоцький [13,с.232,253] та інші [13,с.208,224-226;16,с.127-128], висловлюються за автентичність цих уставів, однак зауважують, що в різних редакціях цілком автентичними є лише певні частини, а решту становлять пізніші додатки. Друга група дослідників серед яких: М. Карамзін [10,с.145], Є. Голубінський [9,с.616-627], Н. Суворов [22,с.175-185] та інші [13,с.208,224-226], узагалі не визнає автентичності уставів.

У структурі Володимирового уставу в різних його редакціях дослідники виокремлюють такі складові частини:

Поділ уставу князя Володимира в різних дослідників:					
О. Лотоцький [13, 207-223]:		П. Табінський [23, 449-450]:		І. Назарко [16, 129-130]:	
1.	Передмова	1.	Вступ	1.	Вступ (не автентичний)
2.	Десятина, запроваджена князем Володимиром	2.	Церковні особи та їх класифікація	2.	Проголошення юрисдикції митрополита та єпископів в судових процесах над духовенством та мирянами
3.	Суд церковний для духовенства та мирян	3.	Суди церковні	3.	Юрисдикція Церкви над духовенством та вірними
4.	Анатема на тих, хто змінить даний устав	4.	Устав на десятину	4.	Завершальна частина із застереженням проти зміни уставу
-	-	5.	Анатема на того, хто змінить даний устав	-	-

Переходячи до стислого опису церковного уставу князя Володимира з рукописного Київського требника Борджіо-Ілліріко №. 15 із Ватиканської Апостольської бібліотеки, треба зауважити, що даний текст уже досліджували такі вчені, як І. Кульчицький [12,с.187-190], В. Бенешевич [3,с.9,26-27], І. Назарко [16,с.126,219-223], М. Ваврик [7,с.424,457], Я. Щапов [30,с.60-62]. Володимирів устав із даного рукопису можна розділити на такі частини: 1) вступ, 2) запровадження десятини князем Володимиром, 3) приписи щодо церковного суду, 4) устав (автентичний текст), 5) анафема на того, хто посміє змінити цей устав. Порівнявши дану версію Володимирового уставу із тим його текстом, що входить до датованої XIII ст. новгородської Софіївської Кормчої книги (Московська Синодальна Бібліотека, № 132) [4,с.64-68], а також із списком цього уставу з Публічної бібліотеки Духовної академії Кирило-Троїцької [4,с.64-68], можна відзначити такі текстуальні відмінності:

1. Мовна редакція уставу з рукопису Київського требника в цих трьох списках не однозначна.

2. Мовна редакція і структура уставу з ватиканського Київського требника відпо-відає редакції, що притаманна київській (українській) традиції (гіпотеза базується на праці В. Бенешевича [3,с.26-27]).

У рукописі Київського Требника міститься також церковний устав князя Ярослава Мудрого (розділ 179,арк.443-446), що, як і устав Володимира, регулював життя Київської Церкви й держави загалом [25,арк.443 об-446]. Цей устав у різних його списках та редакціях був предметом дослідження низки науковців: істориків [6,с.257-270; 8,с.36-50;9,с.628-638;28,с.320-323;29,с.20-24;30,с.85-140], каноністів [4,с.78-89;13,с.233-253;15,с.30-31;17,с.295-312;19,с.150-154;20,с.136-157;21,с.127-128;22,с.175-234;27,с.163-208;30,с.200], інших учених [11, с.33-40; 18, с.140-143]. А. Павлов [20,с.136-150] та О. Лотоцький [13,с.233] підкреслюють, що цей устав являє собою продовження й розвиток уставу святого Володимира. Дослідник уставів Я. Щапов [30,с.200] зазначає, що протягом історії було створено більш ніж 90 різних редакцій уставів Ярослава Мудрого.

В минулому столітті історики переважно цитували дві редакції церковних уста-вів Ярослава Мудрого [11,с.34;13,с.233-254]. Перша – це київська редакція (перша згадка з 1443 року), яку знаходимо в грамоті князя Юрія Семеновича Лінгвеневи-ча [9,с.639;13,с.234] і яка належить до коротких редакцій (без опису історичного по-ходження) [13,с.238-239;22,с.230-231], а друга – редакція московська (перша згадка від 1419) [20,с.151], яку знаходимо в грамоті князя Василя Дмитрієвича [9,с.628] і яка належить до обширних, тобто містить відомості про походження тексту [13,с.238-239;22,с.230-231]. Між двома редакціями є незначні відмінності щодо структури [6,с.258-263;13,с.238-239;21,с.127-128;22,с.229-231]:

1. Київська редакція не містить приписів цивільних судів.

2. Московська редакція містить елементи приписів цивільних та церковних судів.

Це зіставлення показує, що Київська Церква не була так міцно пов'язана з цивіль-ною владою, як Церква Московська [13,с.238].

Н. Суворов спостеріг, що київська редакція виникла раніше, ніж московська [22,с.222-223]. О. Лотоцький та Н. Суворов підкреслюють, що між уставами князів Володимира і Ярослава Мудрого є певний зв'язок – перший з них мав вплив на фор-мування другого [13,с.249;22,с.233].

Щодо церковного уставу Ярослава Мудрого в його московській редакції серед науковців побутує дві думки. Деякі дослідники, серед яких К. Неволін [17,с.295-312], А. Павлов [19,с.150-154], О. Лотоцький [13,с.233-253] та інші [13,с.250-253], висловлюються за автентичність уставу, зауважуючи, втім, що автентичними можна вважати лише певні його частини, а решту становлять пізніші додатки. Інші вчені, як-от М. Карамзін [10,с.38], Є. Голубінський [9,с.628-630], Н. Суворов [22,с.220-235], що не підтримують ідею автентичності уставу.

Важливо підкреслити, що київська редакція уставу Ярослава Мудрого в різних її списках не досліджувалася вказаними вище російськими вченими за винятком Н. Суворова [22,с.222-223], який стверджує, що московська редакція уставу була сформована на основі київської. Так само й К. Неволін [17,с.310] вважає, що устав київської редакції – старший і автентичний.

У процесі укладання уставу Ярослава Мудрого в його київській та московській редакціях дослідники виділяють різні тенденції: греко-слов'янську (митрополита Макарій [6,с.257-259], Я. Щапов [30,с.178]), латинсько-німецьку (Н. Суворов [22,с.231-234], Н. Баумгартен [2,с.137]), східну й західну (змішану) (А. Павлов [20,с.161], О. Лотоцький [13,с.233-253], К. Корчагін [11,с.37]). На наш погляд, устав Ярослава Мудрого як у київській, так і в московській редакціях містить елементи і східного, і західного впливу.

Переходячи до стислого опису церковного уставу Ярослава Мудрого з рукописного Київського требника Борджіо-Ілліріко №. 15 з Ватиканської Апостольської бібліотеки, слід зазначити, що даний устав уже досліджували І. Кульчицький [12,с.191-194], І. Назарко [16,с.223], М. Ваврик [7,с.424-425], Я. Щапов [30,с.125-127]. Ми зіставили список уставу із ватиканського Київського требника з двома версіями цього ж таки

уставу з XVI та XVII ст., поданими у В. Бенешевича [4,с.78-87], і на підставі такого зіставлення можна зробити кілька висновків:

1. Устав із Київського требника містить заголовок, який відсутній у двох інших версіях.

2. Редакція уставу з Київського требника подібна, але не тотожна редакціям, поданим у Бенешевича.

3. Устав із Київського Требника відображає середню київську редакцію [7,с.457] на протигагу довгим і коротким редакціям з інших слов'янських рукописів [4,с.78-87].

У результаті проведеного дослідження встановлено декілька важливих фактів, що проливають світло на розвиток цивільного та церковного законодавства Київської Русі, а саме:

- Найраніші згадки про устави князя Володимира Великого і Ярослава Мудрого датуються XIII століттям. В пізніші часи початкові тексти уставів Володимира Великого і Ярослава Мудрого доповнювалися й модифікувалися, про що свідчить виникнення трьох редакційних типів: обширного, середнього і короткого – більшою чи меншою мірою властивих обом законодавчим традиціям: київській та московській. Ці традиції сформувалися під впливом як східної, так і західної думки, і це – як показують дослідження багатьох відомих авторів – відобразилося в трьох законодавчих тенденціях: греко-слов'янській, латинсько-німецькій і змішаній.

- Дослідження цих двох уставів відкривають нові горизонти наукового пошуку, а багатющий матеріал, що міститься в різних списках княжих уставів, може послужити для важливих наукових відкриттів у галузі історіографії, палеографії, етнології, філософії права, філології та історії України.

Список використаних джерел

1. Baumgarten N. Св. Володимир і хрещення Русі // Богословія. – Львів, 1930. – Кн. 3-4. – Т. VIII. – С. 238-250.
2. Baumgarten N. Св. Володимир і хрещення Русі // Богословія. – Львів, 1931. – Кн. 1-4. – Т. IX. – С. 107-149.
3. Бенешевич В. Н. Памятники древне-русского канонического права.// Русская историческая библиотека. – Петроград, 1920. – Ч. II. – Вып. 1. – С. 9– 26.
4. Бенешевич В. Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого. – Петроград, 1915. – Вып. 1-2. – 386 с.
5. Булгаков М. История Русской Церкви. – Изд. 3-е. – Санкт-Петербург 1889. – Т. I. – 353 с.
6. Булгаков М. История Русской Церкви. – Изд. 3-е. – Санкт-Петербург 1889. – Т. II. – 360 с.
7. Ваврик В. Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст. // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1963. – Т. X. – С. 391-460.
8. Власовський І. Нарис історії української православної Церкви. – Нью Йорк, 1965. – Т. I. – 460 с.
9. Голубинський Є. История Русской Церкви. – Москва, 1901. – Ч. I. – Т. I. – 926 с.
10. Карамзин М. История государства российского. – Изд. 5-е. – Санкт-Петербург, 1842-1843. – Кн. 1. – Т. I-IV. – 1330 с.
11. Корчагин К. Княжі устави – джерела українського карного церковного права // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1992. – Т. XXI. – С. 19-40.
12. Kulczynski I. Specimen Ecclesiae Ruthenicae. – Parigi, 1859. – 351 p.
13. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – Т. IV. – 318 с.
14. Мудрий С. Короткий коментар кодексу канонів східних церков. – Івано-Франківськ, 2002. – 580 с.
15. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим, 1990. – 404 с.
16. Назарко І. Святий Володимир Великий володар і хреститель Русі-України // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1954. – Т. VIII. – С. 77-156.
17. Неволін К. А. Полное собрание сочинений. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1859. – Т. VI. – 635 с.
18. Никольский Н. К. Материалы для повременнаго списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.). – СПб.: Отд. рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук, 1906. – 596 с.

19. Павлов. А. С. Курс церковного права. – Троице-Сергиева лавра, 1902. – 312 с.
20. Павлов А. С. Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского права. – Москва, 1892. – 174 с.
21. Жужек І. Кормчая книга. – Рома, 1964. – 240 с.
22. Суворов Н. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. – Ярославль, 1888. – 234 с.
23. Табінський Р. Церковний Устав кн. Володимира // Нива. – Львів, 1938. – N 12. – С. 443–450.
24. Табінський Р. Церковний Устав кн. Володимира // Нива. – Львів, 1939. – N 1. – С. 49–58.
25. Требник Київський. – Апостольська Ватиканська Бібліотека, фонд Борджіо-Ілліріко N. 15. – 479 арк. (958 стор.)
26. Uffutia F. J. Regola degli istituti di vita consacrata // Nuovo dizionario di Liturgia, a cura di Domenico Sartore e Achille M. Triacca. –Roma: Edizioni Paoline, 1995. – P. 892-906.
27. Чистяков О. И. Российское законодательство X-XX веков. – Москва: Юридическая литература, 1984. –Т. I. – 432 с.
28. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим – Нью-Йорк, 1965. – Т. I. – 816 с.
29. Чубатий М. Огляд історії українського права. –Мюнхен, 1947. – Ч. I. – 240 с.
30. Щапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – Москва, 1976. – 241 с.

Сабат П.В. Киевский требник из фондов Апостольской Ватиканской библиотеки как источник по истории церковно-правовой мысли Киевской Руси

Рассмотрены тексты церковных уставов князей Владимира Великого и Ярослава Мудрого из рукописного Киевского требника (XV–нач. XVI вв.) Борджіо-Ілліріко № 15 из Апостольской Ватиканской библиотеки, определена его редакция, структурные и текстологические особенности. На основании анализа различных редакций церковных уставов проиллюстрирована история развития церковного законодательства на Руси.

Ключевые слова: рукописный Киевский требник, церковный устав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, датировка, запад, восток, аутентичность, редакция.

Sabat, P.V. A Kyivan Euchology from the Vatican Library as a Source for the History of Church Law in the Kyivan Rus

The article discusses the texts of Church statutes of princes Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise from a Kyivan Euchology Borgio-Ilirico № 15 (15th – early 16th c.) from the Vatican Library, defining the version they represent and describing their structural and textual peculiarities. The analysis of different version of the Church statutes serves to illustrate the history of the Church legislation in the Kyivan Rus.

Key words: manuscript Kyivan Euchology, Church statute, Volodymyr the Great, Yaroslav the Wise, dating, East, West, authenticity, version.